

Ağamusa Axundovun yaradıcılığında etimologiya məsələləri**Mahirə Hüseynova***filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. C.Ə. Cəfərov,
filol.ü.e.d., prof. M.A. İsmayılova

Açar sözlər: lüğət, etimologiya, söz, mənşə

Ключевые слова: лексика, этимология, слово, происхождение

Key words: lexicon, etymology, word, origin

Görkəmli Azərbaycan dilçisi, akademik Ağamusa Axundovu uzun illər Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasının və etimologiyasının lazımınca tədqiq olunmaması dərindən düşündürmüş və elə buna görə də “Azərbaycan dilinin tarixi – etimoloji lüğəti”ni hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuş və alim bunun öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir. Tarixi – etimoloji lüğət hazırlanarkən bu böyük alimin özünün qeyd etdiyi kimi, dilimizin tarixi leksikologiyasının və etimologiyasının lazımınca tədqiq olunmamasından irəli gələn bir sıra çətinliklər olmuşdur ki, onlar heç şübhəsiz, işin nəticəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir etməmiş deyil (1, 424). Qeyd etmək lazımdır ki, əsas etibarilə elmi işçilər, doktorantlar, aspirantlar, ixtisası filoloq olan tələbələr, habelə, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu vəsait Azərbaycan dilinin tarixi, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası və leksikologiyası üçün olduqca böyük dəyərə malik olan bir mənbədir. Alimin bu lüğətinin sözlüyü olduqca maraqlıdır. Belə ki, müəllif sözlük seçərkən baş sözlərin etimoloji mənsubiyyətinə deyil, həmin sözlərin nə dərəcədə geniş dairədə işlənməsinə daha çox diqqət yetirmiş, əsərin həcmi süni sürətdə böyüməsinə deyərək müasir dilimiz üçün əsasən kök olan sözlər baş sözlər kimi seçilmiş, bütün düzəltmə mürəkkəb sözlər öz əsas tərkib hissəsinə müvafiq yuvacıqlarda sadalanmışdır. Lüğətin sözlüyünə daxil edilmiş baş sözlərin hamısı dilimizin lüğət tərkibinin aktiv fonduna daxil olan sözlərdir.

Lüğətdə ardıcılıq prinsipinə ciddi şəkildə riayət edən müəllif hər bir sözün başqa türk dillərində paralellərini izləmiş və eyni zamanda türk dillərinə aid yazılı abidələrdə onlara müvafiq sözlərlə müqayisələr aparmış, bütün bunların nəticəsində sözlərin ən qədim şəkli və mənasını müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Prof. A. Axundov bu üsulu həm bütün ümumtürk, həm də Azərbaycan köklü baş sözlərin, demək olar ki, hamısına tətbiq edir. Müəllif eyni zamanda lüğətdə əks olunan sözlərin hansı dildən alındığını da nəzərdən qaçırmır. Məsələn, alimin “*Abad*” sözünə həsr etdiyi lüğət məqaləsini nəzərdən keçirsək, dediklərimizi əyani şəkildə sübut etmiş olarıq: “*Abad*” (*abad*), sifətdir. Mənşəcə fars sözüdür. Fars dilində müntəzəm və çoxlu tikintisi, yaşayış üçün hər cür şəraiti olan mənalarda işlənir. Qədim türk dili abidələrindən QBV-də “*abad*” (2, 358), XII-XIII əsr təfsirində “*abadanlıq*” (3, 35) şəklində işlənmişdir. Budaqov da əsas iki mənası (*abad*, yaxşı), habelə “*abadanlıq*” və “*abadan*” formaları göstərilir. (4, 2) Azərbaycan ədəbi dilində ona ilk dəfə XV əsrdə mürəkkəb fellərin əsas tərkib hissəsi kimi təsadüf etmişik: *Gər xərəb idim, vəli vəslindən abad olmuşam... Bəs ol viranı abad eləməkdir... Bu yıxılmış könlümü abad qılсан vəqtidir.* (Xətai) XVI əsrdən sifət və zərf kimi də işlənməsinə rast gəlirik: *Fəzay-i-əşqdə abad gördüyün könlüm.* (Füzuli); *Bu gün könlüm evi yenə abaddır.* (Səməd Vurğun) Tarixən heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bəzi hallarda öz müstəqil mənasını itirərək, şəkilçi kimi

işlənmişdir: *Dəccələbad, Sabirabad...* Aşağıdakı düzəltmə sözlərin əsasını təşkil edir: 1) *Abadan, abadlanmaq, abadlaşma, abadlaşmaq, abadlıq*; 2) *Abadanlanmaq, abadanlaşma, abadanlaşmaq, abadanlıq, abadlaşdırma, abadlaşdırmaq*; 3) *Abadlaşdırılma, abadlaşdırılmaq*" (1, 433-434). Göründüyü kimi, müəllif qısa bir lüğət məqaləsində bir sözün hansı dildən alındığını, hansı mənalarda işləndiyini elmi və bədii mənbələrdə hansı formalarda olduğunu, tarixən heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmamasını, bəzi hallarda öz müstəqil mənasını itirərək şəkildəşməsinə və düzəltmə sözlərin əsasını təşkil etməsinə dolğun şəkildə nəzərdən keçirmişdir.

Lüğətdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də əcnəbi sözlərin Azərbaycan dilində hansı şəkli və mənə dəyişikliklərinə məruz qalması məsələsidir. Müəllif hər bir lüğət məqaləsində əcnəbi sözlərin mənsub olduğu dillərdə hansı şəkildə işlənməsinə də diqqət yetirir. Onların bir neçəsinə nəzər salmaqla Ağamusa müəllimin necə böyük zəhmətə qatlaşdığını sübut etmiş olarıq. Məsələn, müəllif "*Admiral*" sözü haqqında yazır: "Ərəb dilində "amir – al – bahri" şəkildə işlənir. Lüğəvi mənası "dəniz hökmrani" deməkdir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Rus dilinə XVI əsrdə isveç dilindən "*ameral*" şəkildə keçmişdir. "*Admiral*" sözü müasir formada rus dilində holland dilinin təsiri ilə işlənməyə başlamışdır. *Admiral* sözünün mənası dilimizdə XX əsrin birinci rübünə qədər "*dəryabəgi*" sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bakı dialektində xalq etimologiyasına malikdir: həmin söz *atmaral* şəkildə işlənib "*dilli*", "*dilavər*", "*dənizdə mahir*", "*usta*" mənalarını ifadə edir (5, 44).

Və yaxud, müəllifin "avtomobil" sözü ilə bağlı etimoloji oçerkinə nəzər salaq: "Bu söz mənşəcə yunan sözü aytos (özü) və latınca mobillis (mühərrik) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, XIX və XX əsrlərin hüdunda rus dilinə fransız dilindən keçmişdir (6, 34). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. S. Qənizadənin lüğətində yoxdur. Azərbaycan ədəbi dilində ilk dəfə Sabirin 1910-cu ildə yazdığı taziyanəsində təsadüf təmizlik: *Biz hələ avtomobil minməyirik*. 1919-cu ildə C.Cabbarlı "Aydın" pyesində işlətməmişdir: *Səhərdən avtomobil ilə o qədər gəzməmiş ki, səhərdə yer qalmayıb*.

Avtomobilizi, avtomobilçi sözlərinin əsasını təşkil edir" (1, 467).

Prof. A. Axundovun "Azərbaycan dilinin tarixi – etimoloji lüğəti" demək olar ki, indiyə kimi çap olunan əksər lüğətlərimizdən əsaslı şəkildə fərqlənir, orijinallığı və dil faktlarının izahının genişliyi, hərtərəfliliyi ilə seçilir. Lüğətin orijinallığını təsdiq edən faktlardan biri də budur ki, müəllif əcnəbi sözlərin dilimizə təxminən nə zaman keçdiyinə də diqqət yetirir. O qədim türk dilli abidələrə istinad edərək göstərir ki, *abad* sözü XII əsrdən, *abı* sözü XVIII əsrdən, *abidə* sözü XX əsrin birinci rübündən, *abunə* sözü XX əsrin əvvəllərindən, *admiral* sözü XX əsrin birinci rübündən, *ağa* sözü Dədə Qorqud dövründən, *akademiya* sözü sovet hakimiyyətinin ilk illərindən, *avtomobil* sözü XX əsrin əvvəllərindən işlənməyə başlamışdır. Lüğətdə etimologiyası verilən sözlərin izahında, yeri gəldikdə, Azərbaycan dili ilə bərabər, digər türk dillərinin materiallarına da istinad edilir və onlarla paralellər aparılır. Məsələn, müəllif, mənşəcə fars dilindən alınmalardan olan və "*ab*" və "*ru*" sözlərindən düzələn, "*üz suyu*" mənasında işlənən "*abır*" sözünün *qırğız, şor, monqol dillərində "ad" sözünün başqırd, qazax, qaqauz, qırğız, noqay, özbək, türkmən, xakas dillərində, "ada" sözünün başqırd, qazax, qırğız, noqay, türk, türkmən, uyğur, çuvaş dillərində, "ağ" sifətinin karakalbak, başqırd, qazax, qırğız, noqay, oyrot, özbək, türk, türkmən, xakas dillərində, "ağa" sözünün türk, qabarabalkar, qazax, qırğız, noqay, oyrot, özbək, türkmən, tuva, uyğur, çuvaş, xakas dillərində, "ağac" sözünün başqırd, qazax, qırğız, noqay, oyrot, özbək, türkmən, tuva, uyğur, xakas dillərində* və s. onlarla belə sözlərin intensivliyini qeyd edir və onların

işlənmə şəkillərinə də nəzər salır.

Dilimizin ruhuna, incəliklərinə və təbiətinə dərinlən bələd olan alim kimi prof. A. Axundov lüğətdə etimologiyası verilən sözlərin şərhində yeri gəldikcə dialekt materiallarından da istifadə etmişdir. Məsələn, müəllif “*abi*” sözünü izah edərkən Bakı dialektinə, “*adax*” sözünü şərh edərkən Ağdam və Füzuli şivələrinə, “*addamaq*” sözünü təhlil edərkən Naxçıvan, Qazax, Tovuz, Amasya, Goranboy dialekt və şivələrinə, “*ağa*” sözünü izah edərkən Naxçıvan və Füzuli şivələrinə, “*ağız*” sözünü izah edərkən Zaqatala, Quba, Şahbuz, Şirvan, Qax, Şəki, Ağdam, Zərdab dialekt və şivələrinə istinad etməli olmuşdur.

Lüğət müəllifinin diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdən biri də tədqiq edilən sözlərin daha çox hansı dillərə mənsubluğu və dilimizə hansı dillərdən keçməsi olmuşdur. Lüğətin etimoloji təhlillərindən aydın olur ki, “*abad*”, “*abi*”, “*ayna*”, “*abır*”, “*azad*”, “*avara*”, *fars*; “*abidə*”, “*adam*”, “*adət*”, “*admiral*”, “*aləm*”, “*ali*”, “*alim*”, *ərəb*; “*azuqə*”, “*azmaq*”, “*az*”, “*ayrı*”, “*ayran*”, “*ayıq*”, “*ayırmaq*”, “*ayıl*”, “*ayğır*”, “*ayaq*”, “*ay*”, “*alma*”, “*alın*”, “*aldatmaq*”, “*alqış*”, “*alaçıq*”, “*alaq*”, “*ala*”, “*al*”, “*ağrı*”, “*ağlamaq*”, “*ağır*”, “*ağac*”, “*ağa*”, “*ağ*”, “*adaxlı*”, “*addamaq*”, “*ada*”, “*ad*”, *türk*; “*abunə*”, “*alman*”, “*akademiya*”, “*avtomobil*” yunan mənşəlidir və nümunə kimi verdiyimiz “*A*” hərfi ilə başlanan bu sözlərdə çoxluq türk dilinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tərəfindədir.

Etimoloji lüğətin mühüm bir cəhətini də xüsusi ilə qeyd etməliyik. Bu da ondan ibarətdir ki, müəllif çox düzgün olaraq əsərdə əks olunan istər sadə, istər düzəltmə, istərsə də mürəkkəb sözlərin əlifba sırası ilə siyahısını vermiş və onların haqqında hansı səhifədə və hansı yuvacıqda məlumat almağın mümkün olmasını göstərmişdir.

Prof. A. Axundovun “Azərbaycan dilinin tarixi – etimoloji lüğəti” istər Azərbaycan vətəndaşları üçün, istərsə də xarici ölkələrin tədqiqatçıları üçün olduqca dəyərli bir vəsaitdir. Çünki etimoloji və tarixi cəhətdən tədqiq edilən sözlərin Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca, habelə, azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca lüğətləri də əsərə əlavə edilmiş və Azərbaycan sözlərinin izahı verilmiş, səhifə və yuvacıqlar göstərilmişdir. Hər bir baş sözün beynəlxalq fonetik əlifba ilə yazılışı da verilmişdir.

İnformasiya texnologiyalarının çox yüksək inkişaf etdiyi dövrdə demək olar ki, etimologiya məsələləri təkcə filoloqları deyil, bütün ictimaiyyəti maraqlandırır. Sözlərin mənə və mənşəyini bilmək xalqımızın əksər təbəqəsini düşündürən və ən vacib əməli məsələlərdəndir. Bu məsələlərin həllində akademik Ağamusa Axundovun etimoloji araşdırmaları da mühüm rol oynamış və şübhəsiz ki, gələcəkdə də ən zəruri mənbə kimi vətəndaşlarımızın elmi dünya görüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə görkəmli Azərbaycan dilçisi, akademik Ağamusa Axundovu Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasının və etimologiyasının lazımınca tədqiqi baxımından aktualıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə akademik Ağamusa Axundovun Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasına və etimologiyasına dair tədqiqatları ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən dilçilik üzrə mütəxəssislər, magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar / Dil və

ədəbiyyat, I cild. Bakı, 2003.

2. Малов И. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевсиры. XII-XII в.в. М., 1963.
4. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869; II, 1871.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
6. Этимологический словарь русского языка. Том I, А, Б, В., М., изд., МГУ, 1963-1972.

М. Гусейнова

Вопросы этимологии в творчестве Агамусы Ахундова

Резюме

«История - этимологический словарь азербайджанского языка» - очень ценный источник как для граждан Азербайджана, так и для иностранных исследователей. Потому что с исторической и этимологической точки зрения, в работу были добавлены азербайджанско-русские, русско-азербайджанские, а также азербайджано-английские и англо-азербайджанские словари слов, исследованных, также даны объяснения азербайджанских слов, показаны страницы и слоты.

Представлен также международный фонетический алфавит каждого главного слова. Вопросы этимологии представляют интерес не только для филологов, но и для широкой общественности.

В статье анализируются лексикографическая деятельность академика А. Ахундова, в том числе его исторические и этнологические исследования, и направления исследования этого ученого по этимологии.

M. Huseynova

Problems on etymology in Agamusa Akhundov's work

Summary

"History and the etymological dictionary of the Azerbaijani language" is a very valuable source both for the citizens of Azerbaijan and for foreign researchers. Because the Azerbaijani-Russian, Russian-Azerbaijani, as well as Azerbaijani-English and English-Azerbaijani dictionaries of words examined from a historical and etymological point of view, were added, explanations of Azerbaijani words were also given, pages and slots are shown in the work.

The international phonetic alphabet of each main word is also presented. The problems of etymology are of interest not only for philologists, but also for the general public.

The article analyzes academician A. Akhundov's lexicographic activity, including his historical and ethnological studies, and the directions of this scientist's study of etymology.

Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2018